

GEKOMEN OM TE **BLIJVEN**

900 JAAR UTRECHT

 BOOKS

Kaj van Vliet en Bettina van Santen

Inhoud

3	Voorwoord
6	Proloog: de eeuwen voor 1122
14	1122 Keizers, kloosterlingen en Lombarden
22	1321 Bouwmeesters en gildebroeders
30	1528 Habsburgers en Romegangers
40	1580 Waalse wevers en Engelse soldaten
48	1636 Studenten en wetenschappers uit alle windstreken
58	1664 Lutheranen en hugenoten, maar geen Joden
66	1713 Diplomaten, komedianten en Joodse beleggers
74	1786 Regenten en revolutionairen
84	1814 Soldaten en officieren
94	1851 Duitse winkeliers en Engelse gouvernantes
104	1914 Metaalarbeiders en spoorwegmannen
112	1933 Joodse vluchtelingen, woonwagenbewoners en Chinezen
122	1954 Vluchtelingen en repatrianten
130	1961 Nieuwe studenten en actievoerders
138	1983 Gastarbeiders en stadsvernieuwers
148	2000 Vinex-pioniers en statushouders
156	Literatuur

VOORWOORD

Als u deze bladzijde omslaat, staat u oog in oog met het Utrecht van eeuwen geleden. Zo zag onze stad er eeuwen geleden uit, met de stadsmuur, de Catharijnepoort, rechts daarvan een deel van dwangburcht Vredenburg, de gracht en toren van de Jacobikerk. Hoe langer je naar dit prachtige stadsgezicht kijkt, hoe meer je gaat zien.

Zo viel mijn oog op het tafereel rechtsonder op de tekening. Je ziet drie paarden voor een wagen gespannen, met een aantal mensen erin. Of het allemaal mannen, louter vrouwen of een gemixt gezelschap is, weet ik niet. Interessanter is de vraag wat ze daar doen. Zijn het forenzen die in Utrecht werken en aan het kar-poolen zijn? Is het een vriendenclub die de stad verlaat voor een gezellig ritje op het platteland? Of zien we een familie die zich definitief in de Domstad gaat vestigen en, voordat ze door de stadspoort gaan, nog even naar de tekenaar kijken?

Vaststaat dat de voorbije eeuwen veel mensen Utrecht verlieten, maar dat we vooral ook heel veel nieuwe bewoners verwelkomden. Kersverse stadsgenoten met allemaal een eigen reden om voor een toekomst in de Domstad te kiezen: een baan bij het bisdom, op zoek naar de liefde van je leven of snakkend naar welvaart... Of ze kozen voor Utrecht omdat ze hier vonden wat ze elders waren kwijtgeraakt: vrijheid en veiligheid. Misschien was het gezelschap in de kar op de volgende pagina ook op de vlucht voor oorlog of inquisitie en waren ze opgelucht dat ze Utrecht – veilige haven – hadden bereikt.

Of de komst gekozen of gedwongen was: veel nieuwkomers kwamen naar Utrecht om te blijven. Ze werden daarmee deel van onze, Utrechtse samenleving. De nieuwe stadsgenoten voegden (én voegen) op hun manier iets waardevols toe aan onze stad. Met hun cultuur, met hun verhalen, met hun bijdragen aan de stad of om het simpele feit dat ze zich Utrechter noemen. Mensen voor wie Utrecht gelijkstaat aan 'thuis'. Zo thuis, dat het pijn doet als je Utrecht verlaat en hoe fijn het is als je na een verre reis in de verte de Domtoren weer ziet. Dat speciale gevoel dat alle inwoners van de stad, nieuwkomers en zij die er werden geboren, delen...

Dit boek beschrijft negen eeuwen geschiedenis van de stad, vanaf de stadsrechtverlening in 1122 tot de dag van vandaag. Het doel van de auteurs was niet om de geschiedenis van de stad nog eens van A tot Z opnieuw te schrijven. Door op zoek te gaan naar de verhalen van alle nieuwkomers die zich gedurende die negen eeuwen in Utrecht hebben gevestigd, plaatsen zij die geschiedenis in een verrassend nieuw licht. Daarbij hebben zij zich vooral op de sleutelmomenten uit die negen eeuwen Utrechtse geschiedenis gericht.

Wat dat sleutelmoment was voor het gezelschap in de kar, zal altijd een mysterie blijven, maar ik hoop voor hen dat Utrecht voelde als 'thuis'. En dat ze kwamen om nooit meer weg te gaan...

Ik wens u veel lees- en kijkplezier met 'Gekomen om te blijven - 900 jaar Utrecht'.

Sharon A.M. Dijkma
Burgemeester van Utrecht

Gekomen om te blijven

Ik ben een stad van werven, van bruggen en bouwers
om mijn navel slingert een gracht, ik ben een oude stad
waar de stenen het leven van mijn bewoners nog viëren:
de stad van romeinen, studenten en beiaardieren

mijn pleinen zijn open handen, die straten verbinden
ik ben een zachte stad
die overgaat in vecht en landerijen
mijn voeten zijn van klei, mijn armen strekken
langs dorpen en bossen

in mijn wijken, achter vele ramen, onder al mijn daken
leven mijn mensen samen
ik ben een dappere stad, ik werd geboren uit een vesting
en ik ben gekomen om te blijven

Hanneke van Eijken

Utrecht vanuit het westen met de Catharijnepoort door
Anthonis van den Wijngaerde, 1560.

Ashmolean Museum, Oxford

West

Lezrecht

municie beest

Nedden

Westbank

Tarek

stopen

toary

proburd

Winnaars en verliezers

Pas na bemiddeling door de aartsbisschop van Keulen en betaling van een grote som geld werd bisschop Godebald weer in vrijheid gesteld. Andere betrokkenen, zoals de Utrechtse graaf Willem van Goye en de schout van Muiden, werden wegens hoogverraad gestraft en uit hun ambt gezet. De inwoners van de stad daarentegen, die de keizer en zijn mannen in de strijd te hulp waren geschoten, profiteerden van de ontstane situatie. Zij vonden nu een gewillig oor bij de keizer voor hun klachten over de Utrechtse tol. Het vanouds geldende tolrecht werd in ere hersteld, waarbij de tarieven in een heuse oorkonde op schrift werden vastgelegd. Belangrijker nog was de andere oorkonde die door de keizer werd uitgevaardigd, waarin hij de rechten bevestigde die bisschop Godebald aan de inwoners van Utrecht en Muiden had verleend. Voor de Utrechtse voegde hij daar nog een bepaling aan toe, namelijk dat iedereen die meehielp aan de aanleg van de nieuwe omwalling, voortaan was vrijgesteld van de Utrechtse tol. Dit betrof niet alleen de mensen die binnen de omtrek van die omwalling woonden maar ook die daarbuiten, in het rechtsgebied van de stad. De grenzen van deze zogenaamde Stadsvrijheid vielen samen met die van het gebied dat vanouds tot het domein van de Utrechtse burcht werd gerekend.

De uitvaardiging van de beide oorkonden vond plaats in paleis Lofen op 2 juni 1122. Het zijn de oudste stukken die in het archief van de stad bewaard zijn gebleven. Wat de inwoners echter het meest zal zijn bijgebleven, is de eed van trouw die zij op diezelfde dag aflegden aan de keizer. Daarbij beloofden zij 'om de bisschop met zijn bestuurlijke macht in trouw aan het rijk te bewaren'. Zo werden de banden van de stad met de keizer stevig aangehaald als tegenwicht voor het vrijpostige opereren van de Utrechtse bisschop. Het was een publieke vernedering voor Godebald, die bij deze plechtigheid persoonlijk aanwezig moet zijn geweest.

Veranderingen

Wat hielden de rechten die Godebald – afgedwongen door de keizer – aan de Utrechtse verleende concreet in? In de oorkonde werd dat, afgezien van vrijstelling van de Utrechtse tol, niet verder uitgewerkt. Toch is duidelijk dat de rechtspositie van de inwoners in 1122 door dit stadsrecht fundamenteel anders werd. Zo kregen de Utrechtse een eigen bestuur. Al in 1122 worden de schepenen genoemd die samen met de schout het gerecht van de stad vormden. Aan het eind van de eeuw worden ook de raden van de stad voor het eerst genoemd. Het stadsbestuur telde toen twaalf schepenen en twaalf raden, die voor het leven werden benoemd. Verder hoefden de Utrechtse die een huis hadden binnen de nieuwe omwalling geen tijns (onroerendgoedbelasting) meer te betalen aan de bisschop. De meest zichtbare verandering was de aanleg van de nieuwe stadswal, die een groot gebied omsloot. Aan de zuid- en de noordzijde werd dit terrein begrensd door de loop van de Kromme Rijn en de Vecht. Daartussen werden twee lange grachten gegraven, waardoor een harpvormig gebied van maar liefst 132 hectare ontstond. De oorspronkelijke aanleg bestond uit een stadsbuitengracht van meer dan tien meter breed met een wal aan de binnenzijde, die op een aantal punten werd versterkt met vierkante torens van tufsteen. Een van de oudste torens was de Smeetoren, aan het einde van

KEIZER HENDRIK V

GOSLAR 1086 - UTRECHT 1125

Hendrik V, de keizer die Utrecht in 1122 stadsrechten verleende, had een bijzondere band met de stad. Als kind was hij door zijn vader enkele jaren toevertrouwd geweest aan de zorgen van de Utrechtse bisschop Koenraad. In die tijd zal hij vaak in de Domkerk zijn geweest. Daar stond de indrukwekkende graftombe van zijn overgrootvader keizer Koenraad II, die in 1039 onverwacht in Utrecht was overleden.

In 1110 koos Hendrik Utrecht uit om zich met Pasen te verloven met de slechts acht jaar oude Engelse koningsdochter Mathilda. Vier jaar later trouwden ze. Sinds hij in 1106 het bestuur van zijn vader had overgenomen, was Hendrik voortdurend onderweg om het uitgestrekte Duitse rijk te besturen. Driemaal op rij resideerde hij in Utrecht: in 1121, 1122 en 1123.

In april 1125 werd Hendrik V, nog geen 40 jaar oud, in zijn paleis in Aken door ziekte gevelde. De keizer wist dat hij niet lang meer zou leven en besloot naar Utrecht te vertrekken. Samen met Mathilda reisde hij per schip over de Rijn, om kort voor Pinksteren in Utrecht te arriveren. Op 21 mei, vijf dagen na Pinksteren, overleed hij. Zijn hart en ingewanden werden bijgezet in de keizerstombe in de Utrechtse Dom. Zijn lichaam ging per schip over de Rijn naar Speyer, naar de grafkerk van zijn voorouders. Onderweg al regelde Mathilda in een oorkonde de nagedachtenis van haar overleden echtgenoot. Dag en nacht moesten er kaarsen worden gebrand bij de tombe in de Dom. Bovendien moesten de Utrechtse kanunniken op de sterfdag van de keizer aalmoezen uitdelen aan de armen.

Bruiloft van Hendrik V en Mathilda in Mainz. Miniatuur uit de Kroniek van Ekkehard van Aura, circa 1114. Corpus Christi College, Cambridge

wat nu de Lange Smeestraat heet. De fundatiesteen van die toren vermeldde het jaartal 1145. Daaruit blijkt wel dat dit grote project vele jaren in beslag nam. De oude bisschoppelijke burcht verloor door de stadsomwalling zijn militaire functie en zou na verloop van tijd worden ontmanteld.

Al in de twaalfde eeuw werden delen van de omwalling voorzien van een tufstenen muur. Later in de dertiende eeuw, na de herintroductie van de baksteen, maakte de aarden wal geleidelijk plaats voor een volledig stenen muur, die steeds hoger zou worden opgemetseld en in de vijftiende eeuw wel negen meter hoog was. Het gebied daarbinnen was alleen nog toegankelijk via een van de vier stadspoorten: de Catharijnepoort aan de westzijde, de Weerpoort aan de noordzijde, de Wittevrouwenpoort aan de oostzijde en de Tolsteegpoort aan de zuidzijde.

Zowel juridisch als fysiek raakten de burgers van de stad gescheiden van de mensen die daarbuiten woonden. Tot op zekere hoogte hadden ook de bewoners van de directe omgeving, de Stadsvrijheid, een bevoorrechte positie. Zo vielen zij onder hetzelfde stedelijke gerecht en konden zij in tijden van nood een goed heenkomen zoeken binnen de muren van de stad. Zij deelden ook in de gunstige fiscale positie van de Utrechtse, niet alleen door de vrijstelling van tol, maar ook van de accijnzen die het stadsbestuur later in de middeleeuwen zou heffen op goederen die van buiten werden aangevoerd.

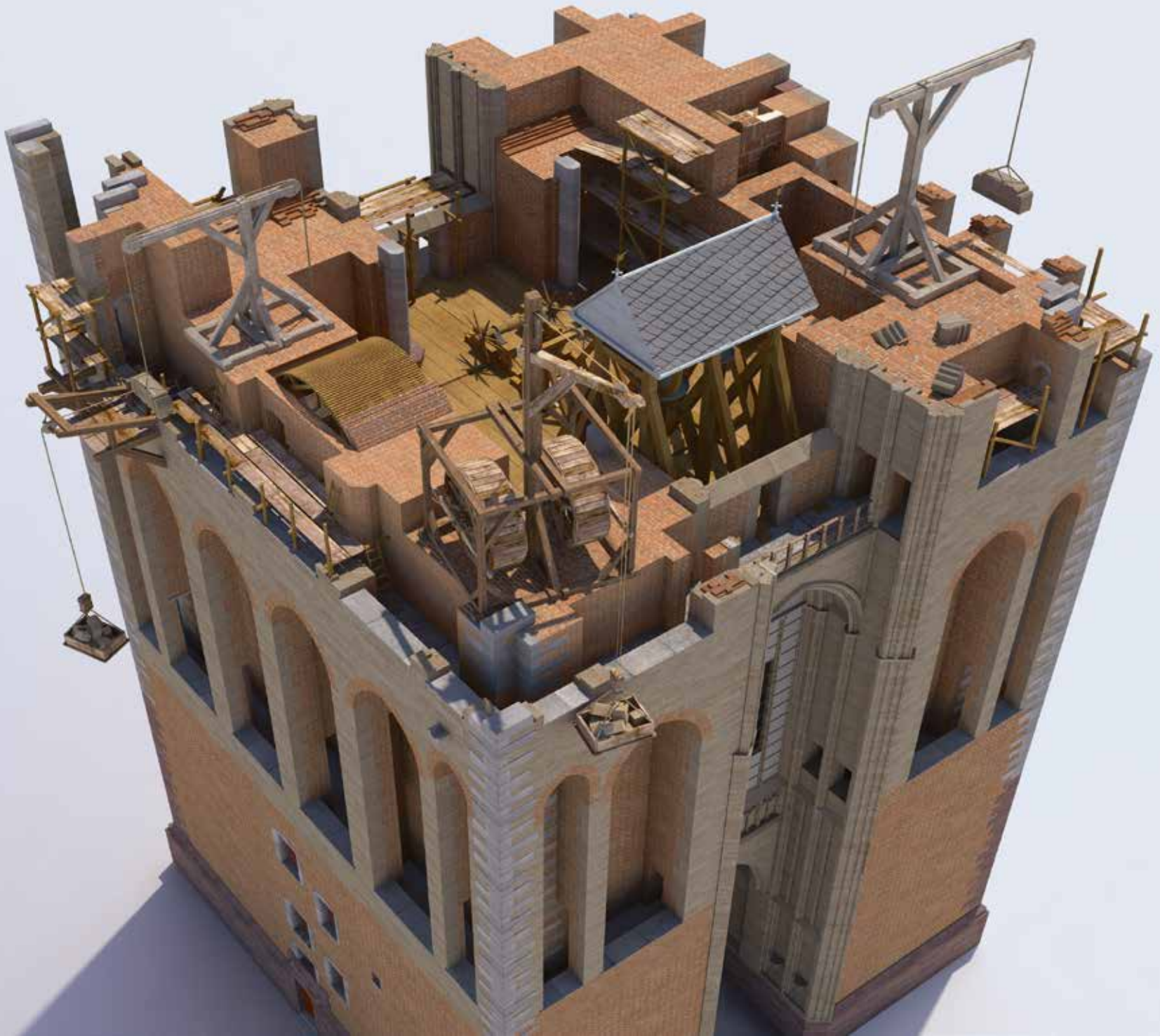
Het Utrechtse stadsrecht behoort met dat van Stavoren (voor 1068) en Deventer (1123) tot de oudste van Nederland. De meeste steden kwamen pas later in de middeleeuwen tot wasdom, in een tijd dat

Paleis Lofen

In de oorkonde met het stadsrecht van 2 juni 1122 staat als locatie aangegeven: *palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgo Lofen dicitur*, oftewel het keizerlijk paleis te Utrecht dat in de volkstaal Lofen heet. Het was een palts, een keizerlijke pied-à-terre zoals er vele waren in het Duitse Rijk, bijvoorbeeld het Valkhof in Nijmegen. Lofen was rond 1040 gebouwd voor keizer Hendrik III als onderdeel van de burcht waarin ook het bisschoppelijk paleis en de romaanse Domkerk lagen. Paleis Lofen werd waarschijnlijk verwoest bij een stadsbrand in 1253. Delen van het souterrain met zuilengalerij zijn bewaard gebleven in kelders tussen het Domplein en de Vismarkt. Op de 3D-reconstructie ligt Lofen linksonder.

3D-reconstructie Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht

het stadsrecht zich al veel verder had ontwikkeld. In Utrecht zien we een geleidelijke ontwikkeling: aan de in 1122 verleende rechten werden later nog andere toegevoegd. Zo verwierf de stad in 1252 het zogenaamde *ius de non evocando*: het recht dat burgers van de stad alleen voor hun eigen gerecht hoefden te verschijnen, ook wanneer zij elders werden aangeklaagd. Andere voorbeelden zijn het recht van de stad om in tijden van oorlog gebouwen buiten de stadsmuren te mogen afbreken (1254) en het vervallen van de verplichting voor de burgers om de bisschop te volgen wanneer die met zijn leger ten strijde trok (1256).

Bouw van de Domtoren

Voor de torenbouw waren veel bouwmaterialen en gereedschappen nodig, die bij de Maartensbrug uit schepen werden gehesen. Op de bouwplaats werden verschillende soorten kranen gebruikt om de materialen naar boven te hijsen, zoals een zogeheten windas. Bovenop de in aanbouw zijnde Domtoren zullen meerdere kranen hebben gestaan, die steeds hoger werden geplaatst naarmate de toren vorderde. Mogelijk was de grootste een tredradkraan: door in een rad te lopen werd het touw opgewonden en werd de lading omhoog getakeld. Tussen de verschillende bouwkransen zal omstreeks 1328 – de toren had toen 27 meter hoogte bereikt – ook al een kleine klokkenstoel hebben gestaan met twee luidklokken.

3D-reconstructie Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht

BOUWMEESTERS EN GILDEBROEDERS

Al zeven eeuwen lang siert de Domtoren het gezicht op de stad. Tijdgenoten waren onder de indruk van deze 112 meter hoge toren, bedoeld om de prominente positie van Utrecht als centrum van bisschoppelijk bestuur te markeren. Nog altijd is de Domtoren de hoogste kerktoren van het land. De eerste steen werd gelegd in het jaar 1321, zoals een opschrift aangeeft dat nog te zien is aan de westzijde van de toren. Een andere steen, nu niet meer leesbaar, vermeldt ook wie de verantwoordelijke bouwmeester was:

Johan van de Doem was sijn naem

Jan van den Doem was zijn naam

die mij began aldus bequaem

die mij is begonnen, zozeer bekwaam

begraven in deze selve Domkercke

begraven is hij in deze zelfde Domkerk

alsmen aldaer claerlijck magh mercken

zoals men daar nog duidelijk kan merken

Zijn graf in de Domkerk dateert van omstreeks 1355. Waar kwam deze Johan of Jan van den Doem eigenlijk vandaan? Naar verluidt was hij afkomstig uit Henegouwen, een graafschap op de grens van het huidige Noord-Frankrijk en het zuidwesten van België. Dat hij van elders kwam, blijkt in ieder geval uit de oudste lijst van nieuwe burgers. Daarop werd hij in 1313 bijgeschreven als 'meyster Johan van den Doeme'. Het feit dat hij toen al als 'meester' werd aangeduid, wijst erop dat hij direct de leiding kreeg over de bouw van de nieuwe Dom. Waarschijnlijk werd hij in dat jaar naar Utrecht gehaald door de toenmalige bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317). Gwijde (ook wel Guy) was een zoon van de graaf van Henegouwen en een broer van Jan van Avesnes, die in 1299 het bestuur over Henegouwen had weten te verenigen met dat over Holland en Zeeland. Door toedoen van Jan had Gwijde in 1301 het bestuur over het bisdom Utrecht in handen gekregen.

Een nieuwe Dom

De bouw van de toren maakte deel uit van het plan voor een nieuwe Domkerk in gotische stijl. Met de realisatie van dat ambitieuze plan was een begin gemaakt nadat in 1253 de oude Domkerk veel schade had opgelopen bij een grote stadsbrand. De bouw kwam

echter moeizaam op gang en begin veertiende eeuw was slechts het koor van de nieuwe kerk gereed. Het zou nog twee eeuwen duren voordat ook de andere delen van de oude, romaanse kerk waren vervangen en de nieuwe Domkerk voltooid was.

Het koor was uitgevoerd door twee bouwmeesters die waarschijnlijk ook aan de nieuwe Dom van Keulen hadden gewerkt. Volgens hun ontwerp had de Utrechtse Dom twee grote torens aan de westzijde moeten krijgen, net als in Keulen en bij veel Franse kathedralen uit de dertiende eeuw. De komst van meester Jan van den Doem leidde echter tot een aanpassing van dit plan.

Fundatiestenen

Aan de westkant van de Domtoren, aan het einde van de Servetstraat, zitten links van de onderdoorgang twee gevelstenen. Het ene opschrift is in het Latijn gesteld, het andere in het (middel-)Nederlands. Beide vermelden 1321 als het stichtingsjaar van de toren. De tekst van de bovenste steen luidt:

Doen men screeff MCCC XX ende een

Toen men schreef 1320 en één

Leijt men van mij den eersten steen

Legde men van mij de eerste steen

Daer na MCCC ende twee en tachtich

Daarna in 1300 en twee-en-tachtig

Was ic wolmaect so men siet waerachtich

Was ik voltooid, zo ziet men waarachtig

Foto Rob van der Lingen

Noordelijke renaissance

Jan van Scorel was de eerste Nederlandse kunstenaar die naar het zuiden reisde. Nadat hij in Duitsland al kennis had gemaakt met Dürer, bestudeerde hij in Venetië en Rome het werk van Giorgione, Michelangelo en Rafaël. Van Scorel nam de renaissance mee terug naar Utrecht en beïnvloedde veel tijdgenoten en latere generaties kunstenaars. Zijn nieuwverworven schilderijstijl week duidelijk af van wat gebruikelijk was in de late middeleeuwen. Kenmerkend waren de technische precisie, de statische compositie en het heldere kleurgebruik. Ook de ruimtelijk correcte weergaves van landschappen vallen op, zoals bijvoorbeeld te zien op het schilderij van Maria Magdalena uit ongeveer 1530.

Rijksmuseum, Amsterdam

Jan van Scorel, de schilder die een deel van zijn werkzame leven in Utrecht woonde, speelde daarbij een belangrijke rol. In 1495 geboren in het Hollandse Schoorl, vertrok Van Scorel in 1518 voor een reis door Europa naar Palestina. Onderweg ontmoette hij andere kunstenaars en hij verbleef na terugkeer uit Jeruzalem in Italië. In 1522 maakte de uit Utrecht afkomstige paus Adrianus hem verantwoordelijk voor de pauselijke kunstcollectie in Rome. Zo maakte Jan van Scorel rechtstreeks kennis met antieke beelden en werk van kunstenaars als Rafaël en Michelangelo. Na het overlijden van paus Adrianus vestigde Van Scorel zich in 1524 als kanunnik van Sint-Marie in Utrecht. Vanwege de onrust in de stad week hij drie jaar later uit naar Haarlem, maar in 1535 begon hij weer een werkplaats in Utrecht. Hier zou Jan van Scorel zich verder ontwikkelen tot een beroemd schilder met een internationale klantenkring. Daarnaast zou hij zich inzetten bij belangrijke stedelijke gebeurtenissen.

Blijde Inkomsten

In de jaren na de machtswisseling van 1528 dook de nieuwe renaissancestijl niet alleen steeds vaker op in de interieurs van de

elite met hun schilderijen en rijkversierde schoorsteenmantels, maar werd ook zichtbaar voor alle Utrechters. Het meest overweldigend gebeurde dit tijdens de feestelijke intochten van de nieuwe machthebber. Deze 'Blijde Inkomsten' waren een oude traditie waarbij de nieuwe landsheer met allerlei ceremonieel werd onthaald en in een stoet door de stad trok. Langs de route waren versieringen aangebracht en werden toespraken gehouden. Steden grepen deze evenementen aan om zich artistiek en intellectueel te profileren. In 1540 hield Karel V een tournee langs tal van steden in de Noordelijke Nederlanden. Utrecht onthaalde de vorst in augustus van dat jaar. Het was de eerste keer dat ze hun keizerlijke majesteit in levenden lijve konden aanschouwen. In 1549 zou een volgende blijde inkomst georganiseerd worden, dan met de nog jonge Filips II die zich als toekomstig landheer in de Nederlanden presenteerde. Beide keren was de route door de stad overvloedig aangekleed met klassieke triomfbogen, beelden en zuilen met voorstellingen ter meerdere eer en glorie van de keizer en zijn rijk. Er stonden beelden van klassieke en christelijk helden, maar ook allegorische voorstellingen, zoals Veritas (de Waarheid) en een 18 meter hoog beeld van Laetitia (de Vreugde). De hoge zuil waarop zij stond, was 'van beneden opgaende al gemaect met den danse van alrehande

TRIJN VAN LEEMPUT

VREESWIJK ±1530-UTRECHT 1607

Catrijn van Voornen kwam uit de omgeving van Vreeswijk en trouwde rond 1550 met de Utrechtse bierbrouwer Jan Jacobsz. van Leemput. Ze kochten het huis Oudegracht 17, later 'Die vergulde Craen' genoemd. Zij exploiteerden ook de molen op het bolwerk Morgenster. Jan van Leemput behoorde al snel tot de zakelijke en bestuurlijke elite van de stad. Hij was actief in het brouwersgilde en de schutterij en werd raadslid en schepen. In 1577 maakte Van Leemput deel uit van de delegatie die namens de Staten van Utrecht onderhandelde met Willem van Oranje over aansluiting bij de Pacificatie van Gent. Trijn van Leemput deelde in het aanzien van haar man en zou na zijn dood zijn ondernemingen voortzetten. Het gezin – zij hadden drie kinderen – bezocht de Jacobikerk en volgde de liberale pastoor en latere predikant Hubert Duifhuis in zijn overgang van het katholicisme naar de protestantse leer.

Na een wekenlang beleg door opstandelingen, gevolgd door onderhandelingen, verlieten de Spaanse soldaten in februari 1577 kasteel Vredenburg. De Utrechtse burgers eisten dat de dwangburcht zo snel mogelijk gesloopt zou worden, maar de Staten wilden deze beslissing nog niet nemen. In mei 1577 besloten de Utrechters – volgens de overlevering vooral vrouwen – het heft in eigen handen te nemen en Trijn van Leemput nam daarbij het voortouw. Historicus en tijdgenoot Aernout van Buchel schreef in zijn *Diarium* (dagboek): '...Johannes Jacobs van Leemput, bierbrouwer, die veel voor het landsbelang deed uit naam van de burgers, en wiens echtgenote, een vrouw met mannelijke moed begaafd, als eerste de hand sloeg aan de afbraak van kasteel Vredenburg.'

Trijn van Leemput op een anoniem schilderij uit circa 1650.

Centraal Museum, Utrecht

Pottenmarkt

Elke zaterdag was er rond de Bakkerbrug een pottenmarkt. Vooral Duitse handelaren verkochten daar Keulse potten, kannen, kruiken, kommen, schotels en ander keramisch keukengerei. Een marktmeester hield toezicht op naleving van het reglement. In de loop der tijd kwam er steeds meer koopwaar bij, zoals borstels en glaswerk. De markt besloeg op een bepaald moment het hele stuk van de Oudegracht tussen de Bakker- en Bezembrug. Vanwege de aanleg van de paardentram over de Oudegracht verhuisden de verkopers in 1892 naar de algemene warenmarkt op de Neude. Enkele jaren eerder is deze foto genomen van de Bakkerbrug vol potten.

Het Utrechts Archief

conserveren was geïntroduceerd. Tegen de eeuwwisseling viel de concentratie van Duitsers in Wijk K uiteen. Ze verhuisden naar andere delen van de stad en gingen verder als koopman of handelaar in andere producten.

Duitse winkeliers

Vanaf 1850 begon in Nederland langzaam de verschuiving van ambachtelijke naar industriële productie. Al eerder waren ondernemers bedrijfsmatiger gaan werken door hun producten op grotere schaal te laten vervaardigen door werknemers. Artikelen werden steeds vaker niet meer rechtstreeks aan de klant verkocht, maar via een tussenhandelaar of winkelier. Op grotere schaal geproduceerde goederen waren goedkoper, maar om voldoende omzet voor de detailhandelaar te garanderen, hadden ze een vaste prijs. Afdingen was er voor de klanten niet meer bij. Ze konden wel kiezen uit een veel groter assortiment en waren niet meer verplicht tot aanschaf: rondkijken mocht ook. De winkelier moest nu de klant zien te verleiden tot kopen. De waren aantrekkelijk presenteren werd belangrijk, met de etalage als visitekaartje van de ondernemer in het straatbeeld. Het aanzicht van de steden veranderde hierdoor. In Utrecht transformeerde een deel van de binnenstad tot winkelgebied, te beginnen aan de Oudegracht. Opnieuw speelden Duitsers hierbij een belangrijke rol, deze keer vooral afkomstig uit het Münsterland. Pionier was Anton Sinkel (1785-1845) die in 1806 uit

Cloppenburg naar Amsterdam was gekomen en daar in 1822 zijn eerste 'warenhuis' was begonnen. Al in 1824 opende hij een filiaal in Utrecht. Maar het was zijn nieuwe winkel, geopend in 1839 in de bocht van de Oudegracht, die grote indruk maakte op de Utrechters. Dit neoklassieke gebouw naar ontwerp van de Rotterdamse architect Pieter Adams had niet alleen een indrukwekkende gevel die gedragen werd door gietijzeren kariatiden (vrouwenbeelden), het was ook de eerste winkelpassage van Nederland. Utrecht had nu een warenhuis dat niet onderdeed voor die in Parijs en Brussel. Anton Sinkel had hiermee de toon gezet. Meerdere streekgenoten zouden hem volgen en de basis leggen voor verschillende warenhuisketens in Nederland en dus ook in Utrecht.

G.H. van der Sandt & Co

Heinrich Gerhardt van der Sandt kwam in 1860 naar Utrecht om te werken in de winkel van Anton Sinkel, de oom van zijn echtgenote Paula Ursula Moormann. Zij kwam ook uit een familie van kledinghandelaren. Van der Sandt werd in 1868 genaturaliseerd tot Nederlander, veranderde zijn voornamen in Gerardus Henricus en opende een eigen textielwinkel aan de Oudegracht 147. In 1877 kochten ze het buurpand erbij. Tien jaar later keerde het echtpaar terug naar hun geboorteplaats Elten. De zaak werd voortgezet door de familie Moormann, maar de naam Van der Sandt bleef, want die was inmiddels een begrip geworden.

Het Utrechts Archief

EMANUEL ARON VAN BLITZ GRONINGEN 1824-UTRECHT 1902

Van Blitz maakte naam in een nieuw beroep: fotograaf. Vanaf 1859 vervaardigde hij talloze portretten en stadsbeelden in zijn woonplaats Utrecht en daarbuiten. Hij kwam uit een Joodse familie in Groningen en was in 1847 bij zijn huwelijk met Hanna Cohen Kloodt in Utrecht komen wonen. Hij was toen sigarenmaker. Volgens de geboorteakten van zijn kinderen woonde het gezin tussen 1853 en 1855 in Breda, waar Van Blitz ook sigaren maakte. In 1855 was hij echter zonder beroep. Het zou de Franse fotograaf Alphonse Plumier (1819-1877) zijn geweest die hem overhaalde om te gaan fotograferen. In 1857 was Van Blitz terug in Utrecht en gaf als beroep 'kunstschilder' op. De combinatie kunstenaar en fotograaf kwam destijds vaker voor. Zeker is dat hij vanaf 1859 werkte als 'daguerreotypist'. Daguerreotypie was het fotografische procedé dat de Fransman Louis Daguerre rond 1830 had uitgevonden.

Zoals veel fotografen in zijn tijd moest Van Blitz rondreizen om klanten te vinden. Vooral gegoede burgers lieten graag hun portret maken voor een 'carte-de-visite'. Hij werkte bijvoorbeeld in Puttershoek, Gouda, Zeist en Barneveld. Omdat voor fotografie goed daglicht nodig was, hadden veel fotografen een atelier bij huis. Van Blitz maakte rond 1860 'de portretten bij goed weer in den tuin, bij slecht weer in de broeikas van den naastwonenden bloemist'. Vanaf 1880 adverteerde hij als Blitz & Zoon met een adres bij de Neude. Van Blitz had tien kinderen, waarvan enkele zonen én dochter Silva ook fotograaf werden. Twee zoons vertrokken naar Parijs.

De Volderstraat in Wijk bij Duurstede door E.A van Blitz en Zoon, circa 1895.

Het Utrechts Archief

Hoofdgebouw III 'De Inktpot'

Na de fusie van spoorwegmaatschappijen kwamen de spoorbeambten van de HIJSM uit Amsterdam naar Utrecht. Daarom verrees aan het Moreelsepark naast de gebouwen van de Staatsspoorwegen een derde hoofdgebouw, HGB III genoemd. Het massieve bouwwerk werd ontworpen door George Willem van Heukelom (1870-1952), die in 1893 begonnen was als aspirant-ingenieur met de gietijzeren overkappingen voor Utrecht CS. Om de grootste baksteenkolos van Nederland te realiseren ondanks de schaarste van de Eerste Wereldoorlog, namen de spoorwegen de productie van bouwmaterialen zelf ter hand. Vanwege de hoekige vormen kreeg het gebouw al snel de bijnaam 'De Inktpot'.

Spoorwegmuseum, Utrecht

Fusie van spoorwegmaatschappijen

De metaalfabrikanten waren niet de enige werkgevers die in die jaren voor een instroom van Amsterdammers zorgden. De fusie van twee grote spoorwegmaatschappijen in 1917 leidde tot de komst van een grote groep spoorwegambtenaren uit de hoofdstad. Utrecht had zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkeld tot een knooppunt van spoorwegen. De Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (SS) was als sinds 1868 in Utrecht gevestigd. Twee monumentale kantoorgebouwen waren verrezen aan de Catharijnesingel (nu Moreelsepark), gunstig gelegen tussen het centrum en het spoor. In 1916 werd bekend dat er een fusie op stapel stond van de twee grootste maatschappijen: de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) en de Staatsspoorwegen (SS). De HIJSM had haar administratiekantoor in Amsterdam en besloten werd een nieuw gezamenlijk hoofdkantoor te bouwen in Utrecht. Nadat de 'belangengemeenschap' onder de naam Nederlandsche Spoorwegen (NS) tot stand was gekomen en de bouw van een nieuw hoofdkantoor in 1918 van start ging, begonnen de geruchten onder het personeel over verhuizing naar Utrecht. 'Er werd zelfs beweerd dat de maatschappij (HIJSM) maar een twee drie de zeven à achthonderd gezinnen zou noodzaken tegen Mei a.s. naar Utrecht te verhuizen', aldus een krantenberichtje in februari 1918. In 1919 deed het verhaal de ronde onder het personeel van de HIJSM dat de verplaatsing van de directie naar Utrecht juist niét zou doorgaan en

dus ook de verhuizing van het personeel afgelast was. 'Deze hardnekkige geruchten bewijzen wel, dat velen over 't algemeen tegen de verhuizing naar Utrecht opzien', aldus de krant. Navraag leerde de journalist dat het vaststond dat 'wanneer het nieuwe gebouw in Utrecht gereed is, de geheele administratie naar Utrecht gaat'.

Middenstandswoningbouw

De spoorwegbeambten die naar Utrecht zouden moeten verhuizen, waren vooral administratief personeel en daarin verschilden zij van de arbeiders die werkten bij Werkspoor en Demka (vanaf 1921 de officiële naam van de ijzerfabriek). De spoorwegambtenaren behoorden tot de middenklasse, net zoals kantoormedewerkers van de vele banken en verzekeringsmaatschappijen en de groeiende groep onderwijzers. De meeste woningbouwverenigingen waren echter vooral gericht op arbeiders en hadden dat ook in hun statuten staan. Daarbij kwam dat middenstanders vaak andere, ruimere woonwensen hadden én zich een hogere huur konden veroorloven. Vanwege het ontbreken van woningen voor de groeiende middenklasse, stimuleerde de overheid de oprichting van woningbouwverenigingen voor de 'middenstand'. Zij konden tussen 1917 en 1920 tijdelijk rekenen op een extra voorschot van de rijksoverheid. Die regeling kwam precies op het juiste moment, zeker voor Utrecht. Tussen 1920 en 1925 zouden meerdere middenstandswoningbouwverenigingen in Utrecht worden opgericht, waarvan enkele zich met name inspanden om het verhuizende spoorwegpersoneel onderdak te bieden.

Buurt van spoorwegmannen

In 1917 richtten personeelsleden van de Staatsspoorwegen, de Nationale Bankvereniging en de Steenkolen Handels Vereniging de Utrechtse woningbouwvereniging Rembrandt op. Ze wilden goede, betaalbare woningen bouwen voor hun ambtenaren en wel in de vorm van een echte tuinstad. Nog in datzelfde jaar veranderde het bestuur de naam van de vereniging dan ook in De Tuinwijk. Opnieuw werden de ideeën omarmd van de tuinstad met huizen in een groene omgeving.

Ook de Amsterdamse werknemers van de HIJSM voorzagen dat er iets aan de huisvesting gedaan moest worden. Zij richtten een speciaal comité op dat zich met het woningvraagstuk zou gaan bezighouden. Het comité verzocht vervolgens de gemeente Utrecht om de huisvestingsplannen financieel te ondersteunen. Terwijl burgemeester Fockema Andreae de arbeiders van Werkspoor nog maximaal tegemoet was gekomen, antwoordde de gemeente nu dat de spoorwegmaatschappij zelf aan zet was. Het comité van HIJSM-personeel besloot daarom in 1919 zich aan te sluiten bij woningbouwvereniging De Tuinwijk. De tijd begon te dringen voor de Amsterdammers en helaas was ook voor de Tuinwijk de financiering nog niet rond. Pas toen naast het Rijk en de gemeente ook de Nederlandsche Spoorwegen een bijdrage leverde, kon de bouw starten. De NS had haar financiële bijdrage toegezegd onder de voorwaarde dat minstens de helft van de te bouwen woningen naar spoorwegpersoneel zou gaan. Zo werd de Tuinwijk een echte buurt van 'spoorwegmannen'.

ALOÏS CYRILLE VERSCHOORE

MENEN 1875-?

Aloïs Verschoore, een 40-jarige weduwnaar uit West-Vlaanderen, was een van de Belgische geïnterneerden die tijdens de Eerste Wereldoorlog werkten bij de fabriek van De Muinck Keizer (Demka) in Zuilen. Ruim een miljoen Belgen vluchtten aanvankelijk naar Nederland. Utrecht ving 2.000 vluchtelingen op in de Korenbeurs en Fruithal op het Vredenburg, in het Militair Logement aan de Lange Nieuwstraat en in de spoorwegloodsen aan de 2e Daalsedijk. Toen de toestand al snel 'veilig' werd verklaard, keerden velen terug naar België. De militairen bleven echter geïnterneerd in het Kamp van Zeist of in Amersfoort. In 1915 stond de Nederlandse regering geïnterneerden toe om bij bedrijven te gaan werken. Demka was toen net met de productie begonnen en had grote behoefte aan werknemers. De eerste van circa vijftig goedgeschoolde Belgen gingen in februari 1916 aan de slag als vormer, poetser of smelter bij Demka. De gemeente Zuilen gaf toestemming voor hun huisvesting in een voormalige garage aan de Amsterdamsestraatweg. Omdat zij nog geïnterneerd waren, was er bewaking. De Belgen werkten zo'n 58 uur per week. Van hun loon hield Demka een deel in voor huisvesting en werkkleding. Ze ontvingen zakgeld en de rest kwam als uitkering van de Rijksverzekeringsbank. Volgens de Demka-directie werkten de geïnterneerden er tot eind 1918 'tot wederzijdse genoegdoening'. Staalvormer Aloïs Verschoore bleef voorlopig. Hij trouwde in juni 1918 met de 28-jarige Gijsberta van Middendorp uit Zuilen. Ruim een jaar later overleed hun dochttertje Marie Louise in Utrecht. Onbekend is hoe het dit Belgisch-Nederlandse echtpaar verder is vergaan.

Opvang van Belgische vluchtelingen in de centrale spoorwegwerkplaats aan de 2e Daalsedijk, 1914. Het Utrechts Archief

Kamernood

In juli 1963 voerde de Studentenvakbeweging (SVB) een ludieke actie om aandacht te vragen voor de kamernood onder studenten. Ze stonden op de Neude met een begrafenisstoet, bekleed met teksten en een 'kamermeten'. Aanvankelijk wilden ze een brandweerauto gebruiken, maar de noodtoestand was zo groot dat een begrafenisstoet toepasselijker was. Student psychologie Wim Koersen stond een paar dagen bij de stoet en constateerde veel onbegrip bij de Utrechters. Hij kreeg vooral te horen dat studenten zich eerst maar eens moesten gaan gedragen, wilde men kamers gaan verhuren. Toch leverde de actie 99 nieuwe kamers op.

Persfotobureau 't Sticht, Het Utrechts Archief

NIEUWE STUDENTEN EN ACTIEVOERERS

'De gehele georganiseerde studentenwereld dreigt in het gedrang te raken door het uit haar krachten groeien van de universiteit. Men dient daarbij ook te bedenken, dat de nieuwe omvangrijke aanwas vrijwel uitsluitend bestaat uit *homines novi*, wier ouders geheel vreemd staan tegenover de universiteit en het studeren.' Aan het woord was de oud-rector magnificus en hoogleraar Victor Koningsberger bij een jubileum van het Utrechtsch Studenten Corps in 1964. Met *homines novi* gebruikte hij een term die kon staan voor 'nieuwelingen' maar ook voor mensen die in een hoger milieu terecht kwamen dan hun ouders. Tegenwoordig worden zij eerstegeneratiestudenten genoemd. Koningsberger bedoelde het als waarschuwing tegen de – in zijn ogen – groeiende middelmatigheid, maar zijn constatering was op zich terecht. In de jaren zestig zou de universiteit meer dan ooit tevoren bereikbaar worden voor groepen die er tot dan nauwelijks te vinden waren. Zoals kinderen van ouders zonder hogere opleiding of met een klein inkomen, studenten met een andere nationaliteit of migratieachtergrond en natuurlijk vrouwen. De democratisering van het hoger onderwijs bracht in de jaren zestig veel nieuwe en andere studenten naar Utrecht. Het was een tijd van grote veranderingen; zo verrees buiten de stad een nieuwe universiteitscampus, studenten gingen voor het eerst in speciale studentencomplexen wonen en een groeiende protestcultuur zette bestaande verhoudingen op z'n kop.

Toegankelijker hoger onderwijs

De landelijke overheid wilde na de Tweede Wereldoorlog het hoger onderwijs toegankelijker maken voor brede lagen van de bevolking. Een democratische samenleving was immers gebaat bij goed en toegankelijk onderwijs voor iedereen. Er was echter ook een economische reden, want voor de wederopbouw van Nederland wilde men kunnen beschikken over hoogopgeleide mensen. De middelen die de overheid inzette om dit te bereiken, waren ruime financiële ondersteuning en betere vooropleidingen.

In 1953 werd het bestaande beurzenstelsel flink uitgebreid. Veel vaker dan voorheen konden studenten nu hun toelage (de studiebeurs) deels als gift ontvangen in plaats van als voorschot dat ooit terugbetaald moest worden. De hoogte van de gift was afhankelijk van het inkomen van de ouders. Voorts ging het collegegeld omlaag van 350 naar 200 gulden per jaar. Dit bedrag werd voor een flink

aantal jaren vastgezet. Ook kregen ouders van studerende kinderen extra kinderbijslag. Aanvankelijk viel de kinderbijslag hoger uit naar mate de ouders meer verdienden. De veronderstelling was namelijk dat kinderen 'op stand' meer kosten hadden dan arbeiderskinderen. In 1963 verdween deze ongelijkheid.

Om meer jonge mensen de kans te geven de juiste vooropleiding te volgen, werkte het Ministerie van Onderwijs vanaf 1958 aan de Wet op het Voortgezet Onderwijs, beter bekend als de Mammoetwet. Mulo werd mavo en hbs werd havo. Het gymnasium bleef bestaan, maar vormde samen met het nieuwe atheneum het Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO). De Mammoetwet, die in 1968

Transitorium I en II

In 1965 was Transitorium I het eerste gebouw op het universiteitscentrum de Uithof. De Utrechtse architect Sjoerd Wouda (1915-1987) ontwierp een 180 meter lange overdekte straat met collegezalen en werkvertrekken aan weerszijden. Het transitorium ('overgangsruiimte') was bedoeld als tijdelijk onderkomen voor fysica, wiskunde en sterrenkunde. Het bijbehorende betonnen observatorium aan de achterzijde zou vrijwel nooit gebruikt worden als sterrenwacht: de hoogbouw die er al snel omheen verrees, verhinderde het vrije zicht op de sterrenhemel. Een van die hoge gebouwen was het Transitorium II met 22 verdiepingen. Die waren in 1969 hard nodig om de snelgroeiende universiteit van voldoende ruimte te voorzien.

Het Utrechts Archief

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m. Het Utrechts Archief
inlichtingen@hetutrechtsarchief.nl
www.hetutrechtsarchief.nl

Tekst

Bettina van Santen
Kaj van Vliet

Tekst- en beeldredactie

Arjan den Boer

Vormgeving

WAT ontwerpers, Utrecht (Leon Hulst, Suzanne Mol)

Met dank aan

Carolien Arnold, Els Boon, Leen Dorsman, Dick Goosen, Hein
Hundertmark, Edsard Kylstra, Han Lettinck, Jellie van der Meulen,
Ma Oeh Pe.

De portretten (korte biografieën) in dit boek zijn deels gebaseerd op het project 'Gekomen om te blijven' - 900 portretten van 900 Utrechters van Stichting De Duvel en z'n ouwe moer. Hieraan is meegewerkt door studenten geschiedenis van de Universiteit Utrecht o.l.v. Geertje Dekkers: Merlijn Barkema, Muriël Bouman, Danielle Bijl, Max Claassen, Amber Dontje, Dirk Hooijer, Enora Segeren, Gertjan Sonnemans, Rick Timmermans.

© 2022 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2022.

ISBN 978 94 625 8490 7

NUR 693

Over de auteurs

Bettina van Santen (Utrecht 1961) is architectuurhistoricus en adviseur Erfgoed bij de gemeente Utrecht. Zij studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Ze is redactielid van Tijdschrift Oud-Utrecht en heeft vele publicaties op haar naam staan over onder andere de Utrechtse wijken, Villa Jongerius, straatnaamgeving en wederopbouwarchitectuur.

Kaj van Vliet (Amsterdam 1967) is Rijks- en gemeentearchivaris en hoofd Inspectie & Collectiebeheer bij Het Utrechts Archief. Hij studeerde middeleeuwse geschiedenis en promoveerde op kanunniken en kapittels in het bisdom Utrecht. Tot zijn talrijke publicaties over Utrechtse geschiedenis behoren boeken over de Paulusabdij en over middeleeuwse handschriften. Ook is hij redactielid van Tijdschrift Oud-Utrecht.

GEKOMEN OM TE BLIJVEN

900 JAAR UTRECHT

Dit boek vertelt de 900-jarige geschiedenis van Utrecht aan de hand van de mensen die er kwamen wonen – voor werk, studie, geloof of liefde. Wat bewoog nieuwkomers om zich in Utrecht te vestigen en er te blijven? Waar gingen zij wonen en hoe veranderden zij het straatbeeld?

Eeuwenlang hielden nieuwkomers de bevolking van Utrecht op peil. Toen Utrecht in 1122 stadsrechten kreeg, woonden er vooral kooplieden en handwerkers. Als bisschopsstad herbergde Utrecht ook geestelijken en bestuurders en voor de bouw van de vele kerken kwamen bouwlieden en kunstenaars. Na de Reformatie volgden calvinisten uit Vlaanderen en hugenoten uit Frankrijk.

Met de stichting van de universiteit in 1636 kwam er een stroom van studenten en wetenschappers op gang. De Nieuwe Hollandse Waterlinie maakte Utrecht in de negentiende eeuw tot een echte garnizoensstad. De fabrieken die verrezen trokken arbeiders van elders.

Vanaf eind negentiende eeuw groeide het inwonertal door gedeeltelijke annexatie van omliggende gemeenten. Na de Tweede Wereldoorlog behoorden Hongaarse vluchtelingen, Indische repatrianten, mediterrane gastarbeiders en vooral veel studenten tot de nieuwkomers.

Doorspekt met korte biografieën en talrijke afbeeldingen, omarmt *Gekomen om te blijven - 900 jaar Utrecht* de historische mengelmoes van nieuwkomers die Utrecht hebben gemaakt tot de bloeiende stad van vandaag.

**HET/////////
UTRECHTS
ARCHIEF//
/////////
/////////**

WWW.WBOOKS.COM